

# Ensenyament i identitat en els reculls de literatura popular valenciana

Vicent Vidal Lloret  
Universitat d'Alacant  
vicent.vidal@ua.es

## RESUM

*La introducció de la llengua catalana a les escoles valencianes va implicar que mestres i professors haguessen de buscar materials per a impartir docència en aquesta llengua. Com va ocórrer en altres indrets, els ensenyants valencians van recórrer a la literatura popular per ensenyar llengua o continguts en català; també, però, aprofitaren el folklore valencià com una manera de canviar el model educatiu i formar individus conscients de la pròpia identitat. Així, a partir dels anys vuitanta es va produir un esclat de reculls folklòrics adreçats al públic infantil-juvenil. Aquests reculls sovint contenen pròlegs o introduccions que justifiquen la necessitat d'introduir el folklore a les aules, atès que es percep com una eina essencial per a recuperar la identitat col·lectiva. El contingut d'aquells pròlegs apunta constantment a la relació entre folklore i identitat i encara perviu en les publicacions més recents. En aquest article s'analitza aquesta mena de reculls i el context que els va fer possibles, amb el benentès que permeten explicar una part essencial de la història de la literatura popular valenciana recent.*

## PARAULES CLAU

*ensenyament; identitat; recol·lecció folklòrica; País Valencià; literatura popular*

## ABSTRACT

*The introduction of the Catalan language into Valencian schools meant that teachers had to look for materials to teach in that language. As in other places, Valencian teachers turned to popular literature to teach the language and other subjects in Catalan; however, they also used Valencian folklore as a way to change the educational model and to create individuals aware of their own identity. Consequently, from the 1980s there was a flowering of folklore collections aimed at young audiences. These collections sometimes have prologues or introductions that explain why it is necessary to introduce folklore into the classroom, namely because it is considered an essential tool for recovering collective identity. These prologues constantly refer to the relation between folklore and identity, a relation that is still emphasised in more recent publications. The present article analyses these kinds of collection and the context that led to their production and thus seeks to explain an essential part of the recent history of popular Valencian culture.*

## KEYWORDS

*teaching; identity; folklore collections; Valencian Country; popular literature*

REBUT: 25/02/2018 | ACCEPTAT: 14/05/2018

## 1. La recol·lecció folklòrica al País Valencià des de 1975<sup>1</sup>

L'anàlisi de la producció sobre literatura popular al País Valencià d'ençà de l'anomenada transició democràtica, a partir de les darreries de 1975, ofereix un conjunt de dades ben interessants per comprendre un període de la història de la literatura popular valenciana complex i marcat per l'eclosió de publicacions i el creixement de l'interès per aquestes manifestacions. Segons els objectius que es marquen els autors i, per tant, del tipus de publicació, i deixant de banda el folklorisme (Martí 1996),<sup>2</sup> s'hi observen tres grans tendències: *a)* estudis i investigacions; *b)* edicions, reedicions i recuperació d'obres folklòriques antigues o inèdites, i *c)* reculls de tota mena.

Pel que fa al camp dels estudis i les investigacions, el folklore havia arribat a l'àmbit acadèmic, al País Valencià, amb les recerques de diversa índole sobre cultura popular que Manuel Sanchis Guarner havia dut a terme al llarg de la seva trajectòria. A començaments dels anys vuitanta encara va veure la llum la reedició (i compleció) d'un dels seus treballs més cèlebres, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. La investigació folklòrica, però, es desenvolupa al País Valencià a finals dels anys noranta i, sobretot, a partir de l'aparició del Grup d'Estudis Etnopoètics i la coordinació d'iniciatives entre les diverses universitats del domini lingüístic del català (Valriu 2011).

També és Manuel Sanchis Guarner, precisament, qui enceta la segona gran tendència que assenyalàvem: l'edició, reedició o recuperació d'obres folklòriques antigues, en el seu cas amb la selecció, ordenació i fusió en un sol volum del recull de cultura popular de Francesc Martínez i Martínez, sota el títol *Coses de la meua comarca (la Marina)* (1970). Segueixen aquesta tendència, per exemple, autors com Rafael Alemany, amb l'edició i l'estudi de *De la marina i muntanya*, d'Adolf Salvà (1988); Josep M. Baldaquí, amb l'edició i l'estudi del *Llegendari valencià*, de Francesc Martínez (1995); Joan Borja, amb l'edició i l'estudi de les *Llegendes alacantines*, de Sara Llorens (2016), i altres autors i edicions facsímils.

---

1 Aquest article s'ha realitzat en el marc d'un projecte d'R+D sobre literatura popular catalana que ha rebut finançament del Ministerio de Economía y Competitividad (FFI2015-64128-P [MINECO/FEDER]). Així mateix, forma part de l'activitat de recerca duta a terme a través del programa per a la contractació de personal investigador en formació en fase postdoctoral (APOSTD/2017) de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana.

2 S'entén el folklorisme com «el interés que siente nuestra actual sociedad por la denominada cultura “popular” o “tradicional”. Este interés se puede manifestar de manera pasiva y de manera activa. En el primer caso nos hallamos ante la actitud propia del espectador [...]. En el segundo caso, podemos incluir aquellas actitudes que tratan de reproducir fuera del contexto original (espacio, tiempo, función) este mundo tradicional» (1996: 19). A aquests productes se'ls sol donar una intencionalitat que pot ser d'índole estètica, comercial o ideològica, però en qualsevol cas sempre implica una manipulació. Convindria, però, no confondre aquest terme amb el d'*arxivística folklòrica*. Encunyat per Ignasi Roviró, l'*arxivística folklòrica* és la recol·lecció *clàssica* de materials folklòrics, «interessada més pel contingut i pel resultat que per la forma d'assoliment i d'aparició del text folklòric», i que no contemplava «ni l'ús, ni el mitjà ni la finalitat, sinó el resultat fossilitzat, descontextualitzat» (1992: 77). Així, es podria donar el cas de reculls de literatura popular descontextualitzats, que han passat per algun tipus de manipulació estètica, comercial o ideològica però que, pel seu valor com a reculls, són aportacions d'un gran interès per als estudis etnopoètics; com a tals documents, caldrà posar-los en relació amb el context sociocultural en què van ser escrits o publicats. Considerem aquest tipus de reculls, per tant, com a peces d'*arxivística folklòrica*, però no pas com a folklorisme.

Tanmateix, és en l'àmbit dels reculls de literatura popular en què s'experimenta un major creixement i amb una major varietat, en tant que inclou recol·leccions d'un o més gèneres, de procedència i tractament metodològic divers, adreçats a lectors model molt diferents. Per mirar d'explicar aquesta diversitat de reculls entenem que, segurament, la manera més clara de classificar-los és prenent com a punt de partida el lector model —el públic potencial al qual s'adreça cada recull—, perquè això determina un conjunt de característiques compartides en qüestions com el format, el tractament metodològic i, fins i tot, el perfil d'autor. Així, seguint aquesta proposta, podem trobar reculls adreçats a un públic acadèmic, reculls adreçats a un públic adult general i reculls adreçats a un públic infantil o juvenil, normalment relacionat amb l'ensenyament.

Els reculls adreçats a un públic acadèmic són els menys nombrosos. Estan escrits per investigadors de l'àmbit universitari o, en general, per filòlegs o estudiosos del folklore. Parteixen d'una metodologia clara basada en l'entrevista oral enregistrada i la transcripció ortogràfica (Oriol 2002: 133; 2014: 169-170) dels materials, que solen presentar-se amb informació contextual i relativa als informats i classificats per gèneres i subgèneres etnopoètics. Solen ser editats per institucions públiques. En són exemples *Bolulla la caramulla*, de M. Isabel Guardiola i Vicent Beltran (2005) o *El Carxe. Recull de literatura popular valenciana de Múrcia*, d'Esther Limorti i Artur Quintana (1998).

Els reculls adreçats a un públic més general poden considerar-se de tall més divulgatiu. El tipus d'autor és més variable: hi trobem escriptors, docents, «*profans il·lustrats*»<sup>3</sup> i, també, investigadors. De la mateixa manera, la metodologia pot canviar molt d'uns autors a altres: les fonts poden ser orals o escrites i la manera de traslladar-la al paper sol ser la redacció a partir d'un o més informants, determinats o no, a més de donar-se el cas de la redacció dependent d'altres fonts impreses.<sup>4</sup> Atesa aquesta diversitat, també és divers el format i la presentació dels materials: hi trobem reculls miscel·lanis i reculls d'un sol gènere; referits a municipis, comarques o d'abast general valencià; reculls de caràcter comercial i visualment atractiu, amb il·lustracions o fotografies, o bé reculls més sobris i senzills. Per la mateixa raó, hi ha més varietat pel que fa l'edició: pot dependre d'editorials privades, però encara hi ha molts organismes públics que se'n fan càrrec. En són exemples els volums de la col·lecció *La Farga*, de l'editorial Bullent, que, entre altres, publica els assajos premiats en els Premis Bernat Capó, que coorganitza amb el Museu Valencià d'Etnologia.

Finalment, els reculls adreçats a un públic infantil-juvenil podrien considerar-se, de fet, com un tipus de recull concret dins de l'anterior; no obstant això, creiem que tenen una entitat i unes característiques comunes suficients perquè meresquen un estudi específic i diferenciat. La majoria dels autors d'aquests reculls es dediquen a l'ensenyament i, de vegades, presenten el recull com a part d'un projecte didàctic amb l'alumnat. En aquests reculls, en tant que hi sol haver

3 Aquest terme fou recuperat per Josep M. Pujol, a partir d'Erminie W. Voegelin, per referir-se a «recol·lectors de materials del seu entorn geogràfic immediat, empesos pel patriotisme local» (Pujol 2013: 82) i sembla enllaçar amb els «aficionats» al folklore (Guiscafrè 2016: 18) que, en el fons, comparteixen l'interès per la matèria i, de vegades, algunes vacil·lacions metodològiques.

4 Seguim Oriol (2014: 170-173) per a la descripció de la tipologia de textos de procedència folklòrica.

objectius didàctics, s'hi sol aplicar un filtratge més o menys explícit als materials (especialment en la vessant eròtica o escatològica), que solen presentar-se adaptats a un *àmbit* educatiu, de vegades amb la incorporació de glossaris, anotacions o explicacions contextuais d'aspectes que poden resultar poc transparents per a aquest públic. El tractament textual sol ser el mateix que en els reculls adreçats al públic general: redacció a partir d'una o més fonts orals o escrites. El format escolar, en aquest cas, facilita que hi haja un major nombre d'editorials que s'hi interessin —el mercat de lectors valencians, en castellà o en català, és, en general, més ampli en les franges d'edat d'escolarització obligatòria—,<sup>5</sup> per bé que les institucions públiques també han tret volums i col·leccions d'aquest tipus. En són exemples els reculls d'autors com Joaquim González Caturla, Josep Bataller Calderón, Tomàs Escuder Palau, M. Dolors Pellicer i Sòria, per citar-ne només alguns.

És aquest tercer tipus de reculls, doncs, el que estudiarem més concretament en aquest treball. El nostre objectiu és analitzar, contextualitzadament, la manera com aquests reculls s'han presentat o han buscat una justificació a través de la identitat valenciana; és a dir, volem avaluar com i en quina mesura aquests reculls s'han ofert com un producte útil per a l'assoliment de la identitat col·lectiva dels valencians. No ens proposem, tanmateix, de fer-ne un estudi quantitatiu: d'una banda, perquè la quantitat de materials publicats és massa gran i dispersa; de l'altra, perquè les fronteres entre els llibres que s'adrecen a aquest públic i els que no pot no resultar clara i, quan ho és, la forma com s'hi mostra el component d'identitat pot no ser del tot explícit. L'anàlisi, doncs, és de tipus qualitatiu: l'objectiu últim és analitzar la tendència clara que es descriu en aquestes obres i, per tant, explicar un fenomen que era —i encara és— molt present en els reculls folklòrics valencians relacionats amb l'ensenyament.

## 2. L'ensenyament i la recol·lecció folklòrica al País Valencià<sup>6</sup>

En l'article ja clàssic «Four functions of folklore», William R. Bascom situava la funció educativa al costat d'altres funcions essencials per al folklore com ara l'entreteniment, la validació d'una cultura determinada o l'aprovació col·lectiva d'algunes conductes o comportaments. Concretament, assenyalava que la funció educativa apareixia «particularly, but not exclusively, in non-literate societies» (1954: 344-345). El folklore ha servit secularment com un dels instruments pedagògics principals per a la transmissió d'uns valors i d'uns coneixements necessaris per a la formació de les persones en una cultura determinada. Les cultures alfabetitzades —entenguem, també, *quan les cultures han passat a ser alfabetitzades*—, però, no s'han desentès del folklore i sovint se n'han servit per a desenvolupar la

5 Segons l'últim informe sobre hàbits lectors encarregat per la Generalitat Valenciana, de 2011, el nombre de lectors que tenen el valencià com a idioma de lectura habitual o ocasional és d'un 49,3% en la franja d'edat de 14 a 24 anys, mentre que descendeix a un 41,6% entre els 25-34 anys, 37,1% entre els 35-44 anys, davalla al 31,5% entre els 45-54 anys, remunta al 42,4% entre els 55-64 anys i puja al 47,8% a partir dels 65 anys (Generalitat Valenciana - Conecta 2011: 41). Els hàbits lectors dels estudiants entre 10 i 18 anys, específicament per a la demarcació territorial d'Alacant, han estat analitzats amb profunditat en el treball d'Escandell (2015) i, precisament, una de les conclusions és que s'observa «una davallada significativa de l'hàbit lector en el pas de primària a secundària» (2015: 272).

6 Hem estudiat aquest aspecte d'una manera més detallada en Vidal (2014) específicament per al cas de les rondalles.

tasca pedagògica. Si la funció educativa és inherent al folklore, és clar que això es deu al fet que inclou un seguit de qualitats que resulten aptes perquè siguin treballades per a la formació d'infants i joves. Com resumeix Caterina Valriu,

ben prest hom es va adonar que els mites, les contarelles, els exemples, les llegendes eren una via immillorable de transmissió de pensaments i d'experiències, uns materials aptes per vehicular la moral, l'ètica i l'estètica que calia fer arribar als infants i els joves. La narració popular, encara que ens parli simbòlicament i ens mostri creacions imaginàries, ens resulta familiar i pròxima, divertida i —malgrat això— alliçonadora, entenedora per la seva estructura i pel llenguatge que la conforma, fàcil de retenir i alhora colpidora (Valriu 2010: 284).

És per això que el folklore, necessàriament, havia de ser un recurs de primer ordre en el marc escolar.

L'embranchida del folklore (de la recol·lecció i la fonamentació teòrica i didàctica) als territoris de parla catalana es generalitza, doncs, amb la introducció del català a l'escola, ben especialment a Catalunya, a les Illes Balears i al País Valencià. A Catalunya, com explica Oriol (Oriol 2016: 59), al curs 1991-1992 el Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya, la Direcció General d'Ordenació i Innovació Educativa i el Servei d'Ensenyament del Català organitzen el seminari *El Gust per la Lectura* dirigit al professorat d'Educació Secundària, sobre el tema «De la literatura popular a la literatura culta» (DDAA 1991-1992). També apareixen revistes com *Perspectiva Escolar* o *Faristol*, adreçades a mestres, o *Revista N*, de l'Associació de Narradores i Narradors, i *Tantàgora. Revista de Literatura Oral*, adreçades a ensenyants, mediadors culturals i narradors que inclouen algun número sobre literatura popular. Destaquen, també, alguns dels treballs sobre folklore i literatura oral de Carme Alcoverro, un dels més recents publicat a *Escola Catalana* (2009). A les illes Balears també creix l'interès pel folklore en relació amb l'escola (Valriu 2016: 35); per exemple, són interessants treballs que aprofundeixen en els vincles teòrics entre el folklore i l'ensenyament com ara els de Gabriel Janer Manila (1982, 1985), Ramon Bassa (2014, 2015) o Caterina Valriu (2008), a més de la tasca del Seminari de Didàctica del Català de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, que, entre altres qüestions, ha publicat monografies pràctiques sobre com treballar la literatura popular a les aules. Al País Valencià, en aquest sentit, convé tenir presents treballs com els de Joan Borja (2002, 2009b) o els materials que revisa i estudia Alexandre Bataller (2014).

L'alfabetització general dels valencians en català té una data de naixement coneguda, perquè no és sinó amb la Llei 4/1983, de 23 de novembre, d'ús i ensenyament del valencià (LUEV) que s'institueix i es regula la introducció de la llengua catalana a les escoles del País Valencià. Per bé que, certament, hi va haver diversos projectes interessants per a la introducció del català a les escoles valencianes abans de 1983,<sup>7</sup> no fou fins llavors que aquest ensenyament s'estengué de

<sup>7</sup> Pel que fa als anys setanta, es pot destacar l'aparició de projectes experimentals d'ençà de la Ley general de educación, que obria la porta a la possibilitat de l'ensenyament del valencià; així, el Secretariat per a l'Ensenyament de l'Idioma (1971) permetria coordinar algunes d'aquestes experiències, i al curs 1973-74 es crea a l'Horta la Nostra Escola Comarcal, el primer centre cooperatiu valencià a utilitzar el català com a llengua d'ensenyament. Així mateix, l'any 1974 l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de València inaugura els cursos de Lingüística Valenciana i la seua Didàctica, dirigits per Manuel Sanchis Guarner

manera generalitzada i sistemàtica. La recuperació del folklore en aquest context pren tot el sentit. La necessitat de materials per a l'ensenyament del (i en) català condueix els ensenyants a l'aprofitament didàctic d'un cúmul de recursos, els de la tradició oral, que no necessàriament han de ser editats per ser utilitzats; i alhora, i per això mateix, comencen a publicar-se reculls folklòrics de tota mena que tenen alguna relació amb l'escola, bé perquè formen part d'un projecte educatiu amb els alumnes o amb altres docents, bé perquè s'adrecen directament als ensenyants o a l'alumnat d'educació infantil, primària i secundària.

Tant és així que la literatura per a infants i joves en català va estar condicionada per aquest fet durant aquells primers anys: «és significatiu que, mentre a Catalunya la literatura infantil presenta una oferta molt diversificada, ben bé des dels anys setanta, el País Valencià i les Illes prenen de model literari i, fins i tot, de lectura inicial, materials rondallístics» (Gisbert 2015: 164). En aquest context, tres folkloristes —Joan Amades, Antoni M. Alcover i Enric Valor, un per a cada territori— van prendre un valor referencial i van esdevenir «models per a l'ensenyament de la llengua i per a la incipient literatura infantil»: «tots tres autors van ser reeditats, arran de la introducció del català al sistema educatiu, en format escolar, amb contes independents, a tot color i adaptats al lector infantil. I tots tres van ser autors de referència de les antologies escolars» (Gisbert 2015: 164).

La projecció i la recepció de les rondalles d'Enric Valor en l'àmbit escolar, certament, ajuda a explicar, des del nostre punt de vista, l'auge d'ensenyants que es dediquen a recopilar rondalles i també altres materials folklòrics. És el que hem convingut a anomenar *ensenyants-folkloristes*, és a dir, recol·lectors del folklore que l'utilitzen amb finalitats didàctiques, educatives o enfocades a l'escola.

Així, al llarg dels anys vuitanta-noranta del segle passat, Enric Valor no sols començava a ser conegut per les obres de normativa lingüística de referència, sinó que també era un convidat recurrent en centres educatius i associacions i en les escoles de formació i reciclatge de mestres. Acompanyat de l'editora i mestra Rosa Serrano, ella va ajudar a explicar l'interès de les rondalles en el món educatiu, fins el punt de plantejar a l'escriptor la necessitat d'adaptar-les per al públic més jove (Serrano 1997: 33-34 i 2010: 225). Naixien així les adaptacions més conegudes, a càrrec d'ella mateixa, per a Gregal Llibres (1985-1987), que esdevingueren imprescindibles per a les biblioteques escolars valencianes. El coneixement del llegat valencià, doncs, oferia els materials de què havien mancat els ensenyants als inicis de l'escola en valencià.

No cal dubtar, doncs, que l'encimbellament d'autors com Enric Valor no solament va deixar petjada en la literatura per a infants i joves: també va repercutir en la percepció positiva dels docents cap a la recol·lecció folklòrica. Això se suma, a més, a la recuperació del prestigi de la rondallística assolit amb l'obra de Bruno Bettelheim:

Al 1977 es traduirà l'obra de Bruno Bettelheim *Psicoanálisis de los cuentos de hadas*. La defensa de les rondalles feta per aquesta obra va causar un impacte considerable en la reflexió sobre la literatura infantil a tots els pa-

---

i adreçats al reciclatge lingüístic en català dels ensenyants valencians, i el 1976 apareix l'Escola d'Estiu del País Valencià per a la coordinació i la formació dels mestres. Alexandre Batailler (2014) ha estudiat la presència del folklore en l'ensenyament de la llengua i la literatura durant aquest context previ a la LUEV.

isos occidentals i suposa una fita en la inflexió de les concepcions vigents en els estudis d'arreu (Colomer 2002).

Colomer, de fet, apunta dos grans motius pels quals, en aquest context, calia revalorar la relació entre el folklore i la literatura infantil: «la relació dels llibres infantils amb “la literatura” sense adjectius i la qualitat formativa del folklore» (2002). És ben curiós observar que les condicions socials i històriques apunten cap a una solució d'aquest conflicte que lliga l'ensenyament i el folklore amb l'element identitari.

La imatge que el règim franquista va voler propagar sobre el folklore espanyol podria haver causat la recança de la gent de cultura del nostre domini lingüístic a reivindicar-lo: la imposició d'un folklore —d'un folklorisme— únic al servei de la ideologia franquista podria haver estat fulminant per a la percepció i el prestigi de la matèria per part d'autors i ensenyants. Aquesta actitud, afortunadament, no va arribar a despegar-se:

quan, a meitats dels setantes, Europa va fer el tomb cap a la recuperació de la tradició oral en els llibres infantils, la inflexió va coincidir amb els anys de l'arribada de la democràcia a Espanya. Llavors, el nostre país va adoptar encara amb més entusiasme la difusió folklòrica, ja que hi conflüen, no només els nous aires de modernitat europea, ara decantats cap a la fantasia literària, sinó també la visió del folklore com a defensa de la cultura pròpia (Colomer 2002).

Aquesta visió del folklore «com a defensa de la cultura pròpia» no era cap novetat; però el fet que els ensenyants valencians —i de les distintes nacionalitats de l'Estat— buscaren l'arrelament de l'escola en la cultura pròpia tenia una fonamentació pedagògica que també s'explica pel context social i històric.

Després dels anys foscos de la dictadura, amb un ensenyament condicionat per les directrius del règim, les fornades de mestres dels anys setanta i posteriors van apostar per un nou model educatiu que havia de prendre l'entorn immediat de l'estudiant com a punt de partida. Aquells moviments de renovació pedagògica entenien, per tant, que el folklore i la cultura popular d'aquell entorn necessàriament havien de formar part de les estratègies didàctiques que calia fer servir per formar individus lliures, crítics i conscients de la pròpia identitat cultural; igualment, es plantejaven com una resposta a l'anivellament o la uniformització cultural derivats de la «cultura programada» o dels mitjans de comunicació de massa, com explicava als anys vuitanta el pedagog Gabriel Janer Manila:

l'escola té encara plantejat entre els seus objectius educatius la capacitat d'analitzar la pròpia realitat, la denúncia de l'alienació i la recerca d'una identitat ètico-social. Vull dir amb això que a partir del bon ús dels elements tradicionals hom pot participar en la configuració d'una cultura alternativa.

Existeix la possibilitat d'aprofitar unes pautes de vida i uns valors de la societat tradicional perquè s'encarin a la cultura programada que intenta esborrar les diferències. La nostra reivindicació d'aquells materials ha d'entendre's com una forma de reivindicar el dret a l'autonomia cultural de les comunitats (Janer 1985: 186).

El fet que els ensenyants entengueren la necessitat de dedicar-se al folklore era, així, una reacció doble —al franquisme i al possible empobriment generat per la cultura de masses— i, de fet, coincideix amb l'afirmació més general de Teresa Du-

ran, que ho percep com una reacció al temor per l'eventual pèrdua del «patrimoni literari»: «aquesta línia recopiladora es produeix cada cop que en algun indret del món es tem que els infants no arribin a heretar el seu legítim patrimoni literari: el de la seva terra, la seva llengua i la seva gent» (2002: 35).

Igual com van fer altres pedagogs, Gabriel Janer Manila mateix explicava clarament les raons per les quals era convenient introduir la cultura popular a l'escola: raons «estètiques», «perquè el poble hi ha abocat dia rera dia les conquestes de la imaginació i de l'enginy»; «intel·lectuals», «perquè configura d'una forma directa els estrats de la intel·ligència i de la imaginació»; i «nacionals», «perquè en la recuperació d'aquesta herència hom pot creure-hi implícita la recuperació de bona part de la nostra identitat col·lectiva» (1985: 187). Caldria sumar-hi, per descomptat, les raons lingüístiques que s'han apuntat més amunt: aquests materials circulen en la llengua del territori, generalment de manera oral, i poden proporcionar un bon model de llengua viva per als aprenents.

En definitiva, a partir dels anys setanta-vuitanta es va establir una connexió entre l'ensenyament i la recollida folklòrica que encara avui s'observa. Aquesta connexió va donar lloc a un grup ben nombrós d'ensenyants-folkloristes que van plantejar els seus reculls folklòrics com una eina bàsica per a la tasca docent, enfocada a infants i adolescents i, per tant, en clara intersecció amb la literatura infantil i juvenil. La nova forma que havia de tenir l'escola va propiciar aquest interès per la cultura popular, fins el punt que Josep Bataller Calderón, un dels protagonistes principals de la primera generació d'ensenyants-folkloristes, observava que

el fet clau de la recuperació de les rondalles valencianes ha estat la introducció del nostre idioma en l'ensenyament. Per diverses raons: perquè ha ensenyat a llegir en valencià i perquè ha motivat que els mestres les introduesquen en l'ensenyament i, fins i tot, enceten la labor de folkloristes. La major part de la recerca és obra de persones vinculades a l'ensenyança, sobretot mestres d'escola. I m'atreviria a afirmar que els professors formen el col·lectiu que més està destacant en la revalencianització de la societat (Bataller Calderón 1999: 119-120).

La rondalla, certament, és el gènere en què més es va desplegar la recerca per part dels ensenyants, però la mateixa afirmació podria fer-se en general per a la literatura popular. Noteu, en qualsevol cas, que Bataller relaciona la tasca de recollida i aprofitament didàctic del folklore, com assenyalàvem, amb la «revalencianització» de la societat, amb la formació de la identitat col·lectiva dels joves valencians.

Des del nostre punt de vista, per tant, no hi ha una sola causa que permeti explicar aquest fenomen, sinó diverses. L'interès intrínsec dels materials folklòrics per la seva funció educativa és, en efecte, un element que cal tenir en compte; l'altre element essencial és el conjunt de factors historicosocials que s'hi van viure: a) l'absència —la necessitat— de materials didàctics per a l'ensenyament del/català; b) la recuperació del prestigi de la literatura popular; c) la popularització de folkloristes com Enric Valor, i d) l'aparició dels moviments de renovació pedagògica que, per contrast amb l'educació franquista i amb la cultura de masses, van trobar en el folklore un instrument per a la formació de persones arrelades i conscients de la seva identitat cultural.

### 3. La identitat en els reculls per a l'ensenyament

La relació entre el folklore i la identitat és un aspecte llargament referit i discutit pels investigadors i folkloristes d'arreu, ben bé des dels inicis del tractament de la disciplina com a matèria d'estudi diferenciada. La identitat, fins i tot el «patriotisme», s'han vinculat amb el folklore com una manera per justificar-ne l'estudi o la recol·lecció mateixa. L'arribada del romanticisme i dels nacionalismes a Europa va facilitar, d'alguna manera, que els folkloristes trobessin en la identitat una manera de superar els possibles prejudicis a l'hora de sotmetre a estudi un tipus de literatura sovint relacionada amb les capes més baixes i il·letrades de la societat. Així, per exemple, com apunta Josep M. Pujol a propòsit de la influència de J. G. Herder<sup>8</sup> sobre la impregnació nacionalista de l'esperit dels folkloristes del segle XIX, «dóna a la recerca folklòrica la coartada patriòtica que l'acompanyarà sempre i li oferirà un nord i una causa fins i tot en absència de justificació teòrica» (Pujol 2013: 171). El pensament d'arrel herderiana, almenys de manera indirecta, es va estendre arreu d'Europa i sembla surar cada vegada que els pobles i les nacions —a través dels folkloristes i dels seus reculls— miren de buscar o de veure reflectides, en el folklore, les essencialitats de la pàtria, de la nació o fins i tot una identitat de tipus local o regional.

Al País Valencià, per bé que la identitat o la construcció nacional a través del folklore no va ser un element que deixés tant de material escrit com en altres indrets com Catalunya, per exemple, sí que va seguir un camí constant que va impregnar una bona part dels treballs que es van anar publicant al llarg dels segles XIX i XX. Noms com Joaquim Martí i Gadea, Francesc Martínez i Martínez, Enric Valor o Manuel Sanchis Guarner, per aportar-ne exemples il·lustres, han reivindicat la identitat valenciana a través dels seus reculls folklòrics.<sup>9</sup> Aquest lligam que els folkloristes van trobar entre el seu camp i la identitat dels pobles, de fet, va anar de la mà d'una altra idea relacionada: la necessitat de recollir el folklore perquè no es perda, per a la salvaguarda del patrimoni cultural i literari dels pobles. Tant la idea de la relació entre folklore i identitat com la de la necessitat de recollir-lo per evitar que aquest patrimoni cultural caiga en l'oblit s'han mantingut vives al llarg de la història del folklore fins l'actualitat, i han encapçalat la llista de les principals raons que donen els folkloristes per justificar els seus reculls.

No ens ha d'estranyar, doncs, que aquestes raons apareguen ara i adés en els pròlegs, les introduccions o les notes preliminars de les publicacions d'interès folklòric al País Valencià: també, és clar, en les adreçades a l'ensenyament. Més encara si tenim present que aquest tipus de recull, com feiem observar, apareixia,

---

8 Per a Wilson (2005), Johan Gottfried Herder (1744-1803) fou un dels màxims responsables del to d'aquest nacionalisme romàntic: inspirà el moviment a Alemanya i reivindicà la necessitat de la construcció nacional a través de la «poesia popular».

9 Cal puntualitzar, però, que, per bé que molts folkloristes reivindicaren la identitat valenciana per mitjà del folklore, no tots ho van fer des d'una perspectiva romàntica. Per exemple, una de les intencions d'Enric Valor en la seva formulació literària de les rondalles era «nacionalitzar-les» (Valor 1999) a fi que la societat valenciana, en un context advers com eren els anys de la dictadura, conegueren el país, la història i el paisatge. Una perspectiva diferent és la que va adoptar Manuel Sanchis Guarner: entenia la connexió folklore-identitat influït per les tesis del corrent disciplinari de la *Völkerpsychologie*, que aspirava a aconseguir la caracterització del pensament col·lectiu dels pobles, sobretot, a través de les seves expressions i manifestacions culturals.

entre altres raons, com a conseqüència dels nous aires dels moviments de renovació pedagògica, de la voluntat de construir una escola arrelada a l'entorn i que entenia el folklore, per tant, com una eina que havia de combatre la uniformització cultural i formar individus conscients de la pertinença a un territori i a un col·lectiu.

Un repàs per les publicacions folklòriques adreçades a l'ensenyament des de llavors ençà mostra una coincidència clara, explícita i continuada pel que fa als plantejaments d'autors i prologuistes a l'hora de presentar i justificar la raó de ser dels reculls. N'oferim un tast no exhaustiu, però sí representatiu, que abasta totes les dècades des dels anys vuitanta i inclou reculls d'un o més gèneres etnopoètics —principalment de rondalles i cançons, encara que també d'endevinalles i parèmies, que són els gèneres que més s'han publicat adreçats a un públic escolar.

Les notes que apunten la interconnexió folklore-ensenyament-identitat s'observen ja des dels inicis de la introducció del català a les escoles valencianes, fins i tot en els llibres de text i materials didàctics previs a la LUEV (Bataller Català 2014). En trobem un petit exemple ja en un recull de cançons populars de 1979 harmonitzat per a dues o més veus per ser aprofitat a l'escola o en corals infantils:

Amb la present edició [...], s'intenta de tapar un buit existent de música popular valenciana gravada per als nostres col·legis i jòvens en general. La nostra cultura ha d'obrir-se i de caminar en tots els seus sentits i direccions. La música, la més bonica de les arts, pot contribuir a una formació més sòlida i, per supost, a una major sensibilitat en el desenvolupament de la cultura. [...] Les cançons [...] del més pur estil i vell arrelam, les dances senyorials i els cants religiosos són, sense dubte, el reflex i el caràcter d'un poble artista i vigorós, amb sensibilitat i amor a la seua terra (Adam 1979: 5).

No és la primera ni l'única vegada que la cançó popular es presenta, com veurem, com un reflex de la identitat d'un poble, però ací s'incideix en la necessitat del que llavors era «tapar un buit» per a l'escola.

Un altre exemple previ a la LUEV (tot i que es publicà just uns mesos després, l'any 1984) és *Les nostres endevinalles*, de Cristòfor Martí Adell, que explica en primera persona l'experiència del professorat que es decidí a recollir materials amb els alumnes per a les classes:

Quan l'any 1981 vaig arribar a l'I. B. de Massamagrell, l'institut, dins la situació de confusió i demagògia en què es trobava la qüestió de la llengua, era ben bé una de les tantes honroses excepcions i impartia classes de valencià. [...] No ens mancaven les ganes de treballar, i el fet d'*incidir directament amb el nostre treball en els problemes socials i culturals del país i de sentir-nos al mateix temps representants legítims de la nostra cultura davant els xiquets*, ens dugué a agafar-nos-ho a pit. Els llibres de text en valencià estaven prohibits i *ens calgué cercar-nos els materials per a la classe*. Com que el problema de l'assignatura era lleu i les dificultats ben bé d'una altra mena, vam escometre activitats que, en un altre camp, haguessen estat totalment impossibles. La principal fou, probablement, la recerca d'aqueix saber popular nostre, les manifestacions del qual, ací a València, [...] es troben a punt de desaparèixer. *Professors i alumnes passàrem a arre-*

*plegar tot allò que abastàvem.* [...] Aquest recull d'un tema molt concret: endevinalles, es troba en aquesta línia i té el mateix origen (Martí Adell 2014: 17).<sup>10</sup>

Els fragments que destaquem en cursiva enumeren directament els factors constituents que assenyalàvem més amunt sobre aquesta mena de reculls: la necessitat de materials en català, la iniciativa dels professors per abordar-la —amb l'elaboració d'un projecte amb els alumnes, que esdevenien recol·lectors— i tot el que representava aquesta empresa en clau d'identitat col·lectiva.

Com es podrà observar, aquests plantejaments coincideixen amb una publicació miscel·lània del poble de Petrer, publicada l'any 1988 però originada durant el curs 1979-80, potser palesats d'una manera encara més concreta i clara:

hem volgut posar a disposició de tots una selecció d'elements de la nostra cultura, fins ara oral, per generar un retrobament amb ella. Volem que siga el detonador d'un creixent interès per conèixer allò que, conscientment o inconscient, se'ns havia amagat i avui ja començàvem a oblidar. «Qui perd els orígens, perd identitat», diu el cantant; i nosaltres hem volgut contribuir a aquesta afirmació d'identitat recuperant per a tots un trosset dels nostres orígens col·lectius [...], caldria que fora una fita sense massa importància —senyal que haurien sortit coses molt millors— en aquesta tasca normalitzadora i dignificadora de la nostra cultura o, millor encara, de la nostra condició de valencians. [...] Perquè la nostra Escola valenciana —l'escola arrelada al medi i a la llengua que tots volem— tinga, ja ho hem dit, una eina de treball, un instrument útil dins el conjunt de la tasca educativa (Brotons, Navarro i Garcia 1988: 11-12).

El component identitari hi és explícit, fins i tot amb la referència als versos de Raimon, un clar referent en les reivindicacions col·lectives dels valencians del moment; però també ho és la referència a la voluntat de crear una escola regeneradora i arrelada que aprofite didàcticament el folklore local, en contrast amb una època, la dictadura, en què la cultura pròpia «se'ns havia amagat i avui ja començàvem a oblidar».

Al costat de projectes com aquests, durant aquestes dècades a les comarques valencianes més meridionals encara hi havia un problema afegit, potser equivalent al blaverisme, més localitzat en les comarques centrals: el regionalisme alacantí, que, per oposició al valencianisme, promulgava la constitució de la província d'Alacant com una autonomia separada de la resta del País Valencià, fins i tot integrada dins d'una regió composta per altres províncies del «sud-est» espanyol (Múrcia, Albacete, Almeria). En un context com aquest, l'obra rondallística de Joaquim González Caturla (*Rondalles de l'Alacantí*, de 1985, i *Rondalles del Baix Vinalopó*, de 1987) s'hi presentava com una contestació que havia de refermar la valencianitat de les comarques del sud:

Les terres meridionals valencianes, i més concretament la comarca de l'Alacantí, han estat sempre un poc desconnectades de la resta del País Valencià.

<sup>10</sup> La cursiva és nostra. És evident que aquest recull d'endevinalles ha suscitat interès entre els lectors i ha gaudit d'èxit editorial: se'n feu una reedició l'any 1991 en Bullent, amb pròleg de Maria Conca, i s'ha reeditat en L'Eixam més recentment, l'any 2014; aquesta darrera edició recull el pròleg de Conca de 1991 i també el de l'autor de la primera edició, que reproduïm en aquest fragment.

[...] Els alacantins, per la nostra part, tampoc no ens hem esforçat massa per mantenir la nostra personalitat de valencians [...].

Amb aquests antecedents, quan vaig decidir de realitzar aquest treball de recopilació de rondalles de tradició oral [...] la primera idea que em vingué al cap fou aquella tan repetida amb la qual ens han martellejat als alacantins quan ens interessàvem per la nostra cultura: «En Alicante no hay nada». (González 1985: 15).

El mateix argüïa per a *Rondalles del Baix Vinalopó* (1987). Tot i que cap dels dos reculls n'expliciten l'ús escolar, el to i l'estil literari apunten directament a un públic infantil-juvenil, amb la qual cosa les rondalles havien de ser, novament, un llibre d'interès per a l'ensenyament valencià, especialment al sud.<sup>11</sup>

Ja hem apuntat que els reculls de cançons populars per a l'escola no van ser cap excepció dins d'aquest panorama. Ja en la dècada següent, l'any 1990, apareixeria una selecció de l'extens recull cançonerístic de Salvador Seguí, *Cançons valencianes per a l'escola*, que, al seu parer,

comporta una evident *proposta educativa*, basada en la significativa aportació que la música tradicional suposa en la conformació dels *trets culturals que defineixen una col·lectivitat, un poble*. I si bé la música encara no es practica massa a l'escola, tothom reconeix la força educativa del llenguatge musical per a *comprendre el món on s'està* (Seguí 1990: II-12).<sup>12</sup>

Així mateix, un dels màxims referents de la cançó infantil en valencià dels anys noranta, Paco Muñoz, apareixia en *Cançons i contes populars. Paco Muñoz canta per als xiquets i les xiquetes* l'any 1994 i la presentació, a càrrec de Guillem Badenes, anava de nou en el mateix sentit:

Una de les primeres coses que ha de fer l'escola és posar en contacte l'alumnat amb el medi que els envolta [...]. Hauríem de partir d'un tractament de cada matèria que incloga la nostra realitat com a punt de partida.

[...] La cançó popular i tradicional és un constituent bàsic del nostre patrimoni cultural que recull tota una varietat de maneres d'expressar-se, així com un gran nombre de referents culturals, que [...] donen a conèixer com hem viscut i com ens hem divertit els valencians al llarg del temps. Perquè ensenyar una llengua és també donar a conèixer o aprofundir una cultura i fomentar la seua estima (Badenes 1994: 8).

Els reculls de rondalles dels noranta van trobar justificacions semblants, com ara *Rondalles de la Marjal*, de M. Dolors Pellicer: «L'escola, amb la introducció cada vegada més generalitzada de la literatura infantil i juvenil, s'ha afegit, a més, al moviment de reivindicació del nostre patrimoni cultural. [...] *Rondalles de la Marjal* pretén ser, doncs, una col·laboració en la tasca de recobriment de la nostra tradició oral» (1996: 5-6), en aquest cas vinculant-se amb l'acceptació de la literatura infantil i juvenil a les aules; o *Rondalles de la Marina*, de Diéguez et alii, un projecte de recol·lecció rondallística entre professors i alumnes semblant a algun dels citats, presentat en el pròleg de Jordi Colomina amb l'objectiu de «salvar allò que ens resta del nostre patrimoni cultural com a poble valencià» (1999: 11).<sup>13</sup>

<sup>11</sup> N'hem estudiat més aprofundidament l'obra rondallística de l'autor en Vidal (2015).

<sup>12</sup> La cursiva és nostra.

<sup>13</sup> Deu anys després se'n feu una edició amb un pròleg de Joan Borja en què, tot i que no es feia una referència explícita al recull com a mostra de la identitat valenciana, sí que s'insistia

En la dècada dels 2000 es mantingué el to i la necessitat de reivindicar la identitat a través del folklore per a l'escola. N'és un exemple la reedició d'*Endevina, endevinalla*, publicat originalment el 1988, que contenia unes notes preliminars de les autores sota el títol «Setze anys després...», en què es mantenien els propòsits originals del llibre: «voldríem insistir en el fet que donar a conèixer als xiquets i les xiquetes les tradicions del nostre poble ens ajuda a crear el marc cultural valencià i a fer de la nostra llengua una eina útil en l'activitat quotidiana» (Martínez i Sòria 2004: 6). De fet, aquestes pàgines anaven seguides d'una altra nota preliminar de Diego Gómez García, llavors president d'Escola Valenciana, titulada «Compromís pel valencià», en què lamentava les traves institucionals que s'imposaven des del govern valencià d'aleshores a l'escola en valencià; i en què explicava el valor de publicacions com aquella, que «donaren suport i contingut a la tasca docent i al treball diari a l'aula» i que contribuïren a «la projecció de la nostra llengua i de la nostra cultura com a arrel indispensable per a la construcció d'un país i d'una societat més solidari i tolerant» (Gómez 2004: 7-8).

En la dècada de 2010 encara costa ben poc trobar nous exemples de reculls per a un públic infantil-juvenil presentats amb un valor identitari. La introducció de Francesc Gisbert a l'aplec de rondalles *Això era una volta...*, de Jordi Raül Verdú, n'és una mostra:

Una constant de les societats immerses en un procés de normalització cultural és la necessitat de buscar referents. Els referents configuren una identitat, són arrels de l'arbre de la història que generen noves branques. Sense arrels i sense identitat, cap arbre ni societat pot créixer ni fructificar. Les arrels, per tant, no t'obliguen a quedar-te immòbil en un lloc determinat, sinó que et donen l'espenta i la saviesa per a ser capaç d'arribar a tot arreu, amb la seguretat i la maduresa de qui és conscient d'on ve i cap a on convé avançar. Heus ací el valor de les rondalles, de la llengua, de la història d'un poble i del que anomenem identitat (Gisbert 2014: 11).

També ho és la introducció al recull de cançons populars *Sotavent. Cançoner popular d'Altea*, de Joan Borja, amb l'afegit que es planteja directament com un material per a l'escola:

Certament, poques coses defineixen tan bé els individus i les societats com els cants que coneixen, escolten, recreen i comparteixen. I és que, a fi de comptes, el cançoner tradicional és el reflex fidel dels costums, les sensibilitats i les preocupacions que forgen i singularitzen una determinada col·lectivitat.

[...] Aquest recull de cançons d'Altea, Sotavent, naix de la voluntat de vivificar «l'essència de l'esperit compartit» que adés al·ludíem. I, pensat en principi, per a un possible aprofitament didàctic (Borja 2015: 7-9).

Entenem, per tant, que els reculls folklòrics continuen percebent-se, ben bé amb la mateixa vitalitat que als anys vuitanta, com un element essencial i representatiu de la cultura valenciana, però també com un element útil i adequat per a la formació dels joves estudiants.

---

sobre la dualitat de les rondalles a l'entorn de la universalitat i la particularitat que les caracteritza: «les especificitats que trobareu en les versions de la Marina ací recopilades no són sinó una veu pròpia i genuïna —particular i irrepètible— en la gran simfonia de l'imaginari universal» (Borja 2009a: 17).

Tanmateix, cal remarcar que els reculls adreçats al públic infantil-juvenil no sempre inclouen pròlegs o introduccions i, quan n'inclouen, no sempre apunten qüestions d'identitat, com ara *A la vora de la llar* (2001) o *Una nit prop del foc* (2006), de Jordi Raül Verdú, o *Quantes rondalles!* (2011), de Francesc Gisbert, per exemple. Encara així, sovint els títols incorporen el gentilici del país com a recordatori que aquells materials formen part del patrimoni cultural dels valencians. És el cas de *Rondalles i acudits valencians* (1997), de Josep Bataller; de *Llegendes valencianes*, de Víctor G. Labrado (2007), o de *Rondalles valencianes*, de Josep Franco (2008), per citar-ne algun cas. Aquesta manca de referències explícites a l'element identitari apareix, sobretot, en publicacions de les acaballes dels anys noranta i a partir dels 2000, i s'haurien de llegir, possiblement, com un símptoma de normalitat en la publicació de reculls per a infants i joves. En aquest sentit, si el producte ha passat a formar part de les lectures habituals en aquestes edats, potser ja no cal un pròleg que en justifique la pertinència; si inclou un pròleg, potser es refereix únicament a qüestions metodològiques, o únicament convida a la lectura, mentre que les referències al llegat patrimonial i la pertinença a la comunitat deixen de considerar-se necessàries: potser perquè això es dona per sobreentès, o potser perquè, implícitament, es convida a jutjar els materials pel valor intrínsec o per la recreació que en fa l'autor, de la mateixa manera que no hi ha pròlegs justificatius en novel·les o poemaris, posem per cas.

Siga com siga, folklore, ensenyament i identitat han mostrat una relació fecunda al País Valencià d'ençà de l'aparició de les primeres escoles en què s'ensenyava català, cosa que va permetre un autèntic reviscolament de la recol·lecció i de l'interès general de la nostra societat per la literatura popular.

#### 4. Conclusió

Els reculls de literatura popular valenciana després de 1975, per tant, poden adreçar-se a un públic acadèmic, a un públic general o bé a un públic infantil-juvenil, normalment relacionat amb l'ensenyament. Els reculls d'aquest tercer tipus són especialment nombrosos a partir de la introducció del català a les escoles, atès que el folklore passa a entendre's com una eina útil a les aules per a ensenyar llengua, però també per a formar individus crítics i conscients de l'entorn. La revaloració de la literatura popular, el reconeixement de l'obra rondallística d'Enric Valor i la necessitat de canviar el model d'escola contribueixen també a explicar globalment el fenomen; tot plegat va desembocar en una veritable eclosió de reculls folklòrics, inèdita al País Valencià en termes quantitius.

Així mateix, la necessitat de formar una escola capaç de crear una identitat cultural valenciana encaixa amb la concepció del folklore com a catalitzador d'aquesta identitat, un aspecte que té ja una llarga tradició en la història del folklore europeu. Hem oferit un recorregut necessàriament impressionista per les col·leccions de materials folklòrics adreçats a infants i joves des dels anys vuitanta ençà mitjançant notes justificatives com pròlegs o introduccions. Aquest repàs apunta clarament —gairebé en els mateixos termes al llarg dels anys— la connexió entre escola, folklore i identitat i, per tant, demostra l'interès dels ensenyants per la matèria i el profit que hi han anat trobant des del punt de vista de la creació d'uns referents i de la pertinença a una col·lectivitat.

## 5. Referències bibliogràfiques

- ADAM, Bernardo (1979): «Pròleg». Dins *Cançoner. Cançons populars valencianes*. València: Piles Editorial de Música, p. 5.
- ALCOVERRO, Carme (2009): «Literatura oral, encara». *Escola catalana* vol. 44 núm. 457: 4-5.
- BADENES, Guillem (1994): «Presentació». Dins Pasqual PASTOR (ed.): *Cançons i contes populars. Paco Muñoz canta per als xiquets i les xiquetes*. València: Conselleria d'Educació i Ciència, p. 7-8.
- BASCOM, William (1954): «Four functions of folklore». *Journal of American Folklore* núm. 67 (octubre-desembre 1954): 333-349.
- BASSA, Ramon (2014): «Els jocs lingüístics orals populars des del punt de vista de l'etnopoètica. La seva aplicació didàctica». Dins Alexandre BATALLER; Margalida COLL (eds.): *Literatura oral i educació: simbiosi i complicitats*. Alacant: Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, filial de l'Institut d'Estudis Catalans/Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 115-128.
- (2015). «Capítol III. Llenguatge oral i jocs de llengua a la primera infància. Aplicacions didàctiques.» Dins Ramon BASSA (Coord.): *El llenguatge oral i escrit a l'escola: bones pràctiques*. Barcelona: UOC, p. 67-99.
- BATALLER CATALÀ, Alexandre (2014): «Etnopoètica i ensenyament de la llengua i la literatura en el context escolar valencià anterior a 1983». Dins Alexandre BATALLER; Margalida COLL (eds.): *Literatura oral i educació: simbiosi i complicitats*. Alacant: Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, filial de l'Institut d'Estudis Catalans / Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 13-29.
- BATALLER CALDERÓN, Josep (1999): *Les rondalles valencianes*. CEIC Alfons el Vell.
- BORJA, Joan (2002): «Literatura popular en el segle XXI». *Canelobre: Revista del Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert"* núm. 47: 225-236.
- (2009a): «Pròleg». Dins M. Àngels DIÉGUEZ et alii (ed.): *Rondalles de la Marina*. València: Brosquil, p. 13-18.
- (2009b): «Llegendes a l'escola». *Escola catalana*, vol. 44, núm. 457: 15-17.
- (2015): *Sotavent. Cançoner popular d'Altea*. La Vila Joiosa: Aila.
- BROTONS, Vicent; Vicent NAVARRO; Eliseu GARCIA (1988): *Una cançó de fil i cotó. Cançons, endevinalles i dites tradicionals*. Petrer: Edicions de la Cova de l'Encant.
- COLOMER, Teresa (2002): «Els estudis sobre literatura infantil i juvenil». Dins Teresa COLOMER (ed.): *La literatura infantil i juvenil catalana: un segle de canvis*. Barcelona: ICE-Universitat Autònoma de Barcelona, p. 227-243. <<http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmck36b4>> [data de consulta: desembre de 2017].
- COLOMINA, Jordi (1999): «Pròleg». Dins M. Àngels DIÉGUEZ et alii (ed.): *Rondalles de la Marina*. Sant Vicent/Alacant: Caixaltea/APA Instituto de Bachillerato Mixto de Altea, p. 9-11.
- DURAN, Teresa (2002): «L'evolució històrica al llarg del segle». Dins Teresa COLOMER (ed.): *La literatura infantil i juvenil catalana: un segle de canvis*. Barcelona: ICE Universitat Autònoma de Barcelona, p. 31-47.

- DDAA (1991-1992): *De la literatura popular a la literatura culta. Seminari El Gust per la Lectura (curs 1991-1992)*. Barcelona: Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya/Direcció General d'Ordenació i Innovació Educativa/ Servei d'Ensenyament del Català.
- ESCANDELL, Dari (2015): *Hàbits i tendències de lectura en el sistema educatiu valencià*. Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.
- GENERALITAT VALENCIANA – CONECTA (2011): *Resultados. Hábitos de lectura y compra de libros en la Comunidad Valenciana. Año 2011*. Conecta, Generalitat Valenciana. <[http://www.ceice.gva.es/documents/161918695/163428922/2011\\_HL-CL+Comunidad+Valenciana.pdf/obad6f59-7d08-4666-b905-631335a1337f](http://www.ceice.gva.es/documents/161918695/163428922/2011_HL-CL+Comunidad+Valenciana.pdf/obad6f59-7d08-4666-b905-631335a1337f)> [data de consulta: gener de 2018].
- GISBERT, Francesc (2014): «Introducció». Dins Jordi RAÜL VERDÚ: *Això era una volta*. Catarroja: Perifèric, p. 11-20.
- (2015): *Una història de la literatura infantil i juvenil valenciana*. Alzira: Bromera.
- GÓMEZ, Diego (2004): «Compromís pel valencià». Dins Àngela MARTÍNEZ; Oti SÒRIA: *Endevina, endevinalla*. Carcaixent: Edicions 96, p. 7-8.
- GONZÀLEZ, Joaquim (1985): *Rondalles de l'Alacantí*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- GUISCAFRÈ, Jaume (2016): «El terme folklore als Països Catalans: de l'entusiasme a la desafecció», *Revista d'Etnologia de Catalunya* núm. 41 (març 2016): 12-19.
- JANER, Gabriel (1982): *Cultura popular i ecologia del llenguatge*. Barcelona: CEAC.
- (1985): «El paper de l'educació en la dinàmica de la cultura». Dins Dolors LLOPART; Joan PRAT; Llorenç PRATS (eds.): *La cultura popular a debat*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, Alta Fulla, p. 180-191.
- MARTÍ, Josep (1996): *El folklorismo, uso y abuso de la tradición*. Barcelona: Ronsel.
- MARTÍ ADELL, Cristòfor (2014): *Les nostres endevinalles*. Tavernes Blanques: L'Eixam.
- MARTÍNEZ, Àngela; Oti SÒRIA (2004): «Setze anys després...». Dins *Endevina, endevinalla*. Carcaixent: Edicions 96, p. 5-6.
- ORIOL, Carme (2002): *Introducció a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Valls: Cossetània.
- (2014): «Tipologia dels textos de narrativa folklòrica: de la transcripció a la recreació». Dins Alexandre BATALLER; Margalida COLL (eds.): *Literatura oral i educació: simbiosi i complicitats*. Alacant: Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, filial de l'Institut d'Estudis Catalans / Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 167-176.
- (2016): «Cap a una història de la literatura popular catalana: l'aportació de Catalunya». *eHumanista/IVITRA* núm. 9: 48-64.
- PELLICER, M. Dolors (1996): *Rondalles de la Marjal*. València: Camacuc.
- PUJOL, Josep Maria (2013): *Això era i no era. Obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Edició a cura de Carme ORIOL i Emili SAMPER. Tarragona: Publicacions URV.
- ROVIRÓ, Ignasi (1992): «Aproximació a l'estudi de la comunicació folklòrica». *Ausa* núm. 128-129: 71-104.

- SEGUÍ, Salvador (1990): *Cançons valencianes per a l'escola*. València: Piles.
- SERRANO, Rosa (1997): «Enric Valor, home de paraules, mestre entranyable». *Canelobre*, 37-38: 33-36.
- (2010): «Conèixer i publicar Enric Valor, un escrit des de la proximitat». Dins ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA (ed.): *Enric Valor. El Valor de les paraules*. València: Acadèmia Valenciana de la llengua, p. 224-233.
- VALOR, Enric (1999): *Un breu apunt sobre la meua obra literària*, discurs pronunciat per Enric Valor i Vives amb motiu de la seua investidura com a doctor *honoris causa* per la Universitat Politècnica de València (22/12/1999). <<http://www.upv.es/organizacion/la-institucion/honoris-causa/enric-valor/discurso-va.html>> [data de consulta: setembre de 2017].
- VALRIU, Caterina (2010): *Imaginari compartit. Estudis sobre literatura infantil i juvenil*. Montcada i Reixac: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de les Illes Balears / Institut d'Estudis Baleàrics.
- (2008): *Paraula viva. Articles sobre literatura oral*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2011): «El Grup d'Estudis Etnopoètics: recerca, preservació i difusió de la literatura oral catalana». *Estudis Romànics* núm. 33: 333-340.
- (2016): «La literatura oral a les Illes Balears: la tasca dels folkloristes». *eHumanista/IVITRA* núm. 9: 31-47.
- VIDAL, Vicent (2014): «L'escola en valencià: els ensenyants-folkloristes i els reculls de rondalles». Dins Alexandre BATALLER; Margalida COLL (eds.): *Literatura oral i educació: simbiosi i complicitats*. Alacant: Arxiu de Tradicions de l'Alguer / Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, p. 63-75.
- (2015): «L'aportació de Joaquim González Caturla a la rondallística valenciana». *Estudis de Literatura Oral Popular* núm. 4: 141-154. DOI: <https://doi.org/10.17345/elop2015141-154>.
- WILSON, William A. (2005): «Herder, folklore and romantic nationalism». Dins Alan DUNDES (ed.): *Folklore. Critical concepts in literary and cultural studies*. London / New York: Routledge, Taylor / Francis Group, vol. 2, p. 4-21.